

IX-XI ASRLARDA SIRDARYO O'G'UZLARI**Sh.Y.Musaxonov**

Samarqand davlat chet tillar instituti

Payariq XTF dekan o'rinbosari

Anotatsiya: Mazkur maqolada IX–XI asrlarda Sirdaryo bo'yida yashagan o'g'uz qabilalari va ularning shaharlari, ijtimoiy tuzumi hamda musulmon dunyosi bilan munosabatlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Muallif Ibn Fadlan, Mas'udiy, Qashg'ariy, Al-Beruniy kabi manbalarga tayanib, o'g'uzlar yashagan shaharlar – Yangi-Kent, Cend, Xuvâre, Farob, Sabran, Sug'nak, Karnak, Sut-Kend va Barchinli-Kent kabi maskanlarning tarixiy va geografik joylashuvi, ularning ahamiyati hamda arxeologik izlari haqida fikr yuritadi. Shuningdek, o'g'uzlarning diniy holati, musulmonlikning kirib kelishi va qabilaviy ijtimoiy tabaqalanish masalalari ham tahlil qilinadi. Maqola o'g'uzlar tarixining muhim bosqichlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sirdaryo o'g'uzlari, IX–XI asrlar, O'g'uz shaharlari, Qashg'ariy, Forob, Sug'nak, Karnak, Sut-Kend, tarixiy geografiya, ko'chmanchilar.

X asr boshlarida o'g'uz xalqining aksariyati ko'chmanchi hayot kechirgan. XVI asrda 24 qabiladan iborat bo'lganini bilamiz. Har bir qabila boshida "bey" unvoni bo'lgan zodagonlar bo'lgan, dostonlarga asoslanib aytish mumkinki, har bir qabila zodagonlari kabi aftidan, xo'jayinlarning 40 ta o'toqlari bo'lgan. O'g'uz xo'jayinlari ham juda boy bo'lgan. Ibn Fadlan O'g'uzlar orasida yuz ming qo'y va o'n ming otga ega bo'lgan odamlarni ko'rganini aytadi. (snoska bering)

Mes'udiyning yozishicha, o'g'uzlar uch tabaqaga bo'lgan: yuqori (el-e'âli), o'rta (el-evâsit) va past (el-esâfil). Biroq, Mas'udiyning bir yozuvi juda noaniq.

Bu so'zlar o'g'uz xalqi o'rtasidagi ijtimoiy daraja farqini bildiradimi, ya'ni zodagonlarni nazarda tutadimi yoki faqat siyosiy (bey), ozod xalq (el) va qul (kün?) guruhlarini nazarda tutadimi? ya'ni ularning katta, o'rta va kichik guruhlari. Bu ularning uch siyosiy tabaqada ekanligini anglatadimi? Uni nashr etganlardan farqli o'laroq, biz jumlaning asl ma'nosiga rioya qilgan holda birinchi variantni qabul qilamiz. Biroq, o'g'uz guruhga bo'linishi mumkin emas.

X asr boshlarida yabg'u qishlog'ida yashagan Yeni-Kent, Cend va Xuvâre shaharlarida ham musulmonlar bo'lgan. Bu uch shaharning eng kattasi Yabg'un shahridir.

U yashagan joy Yangi-Kent edi. Biz bilamizki, oxirgi ikki shahar ham o'g'uzlarga bo'ysungan. Mas'udiyning yozishicha, bu shaharlar aholisining aksariyati o'g'uzlar edi. Qashg'arli tilga olgan o'g'uz shaharlari bulardan farq qiladi. Qashqarlida bu uch shahar tilga olinmagan.[1]

Qashg'arli tomonidan o'g'uz shaharlari deb tilga olingan shaharlar: Sepren, Karachuk, Sug'nak, Karnak, Sitgun. Bular orasida Sepren X asr geograflaridan Sabran (Savran) hisoblanadi. Sabron, yuqorida aytib o'tilganidek, X asrning birinchi choragida O'g'uz chegarasida joylashgan musulmon shahri edi. Bu mustahkam shahar bo'lib, yetti qavat devor bilan o'ralgan edi. Shaharning raboni ham bor edi. Masjid ham ichki shaharda (shahriston) joylashgan edi. O'g'uzlar bu shaharga tinchlik o'rnatish yoki savdo-sotiq qilish maqsadida kelishar edi.

Qorachuqqa kelsak, Qashg'arli bu shaharning Forob shahrining nomi ekanligini aytadi. Farob, Aris daryosi Sirdaryoga quyiladigan joyda joylashgan kichik hududdir. Viloyatning ma'muriy markazi, Keder shahri bo'lgan. Vesich mintaqaning yana bir muhim shahri bo'lib, mashhur faylasuf Forobiy bu shaharga tegishli edi.[2]

Mukaddesiy takidlashicha, Forob bir rustak, ya'ni mintaqaga bo'lib, uning eng katta shahri ham Farob deb ataladi. Unga ko'ra, Forob shahri 70 ming kishilik aholi va bitta masjidga ega shahardir. Shahardagi do'konlarning aksariyati shahar chetida, bir nechta qal'a devorlari ichida edi. Xuddi shu muallif Keder va Vesichni ham tilga oladi. Bunday vaziyatda, Bartold aytganidek, Forobni yangi shahar sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, o'g'uz xalqi

Farobni Karachuk deb atagan. Ammo shaharning bu nomi hozirgacha boshqa hech bir asarda uchramagan.

Sug'nakga kelsak, Minorskiy uni "Hudud ulalem"ida Sunah bilan to'g'ri birlashtirgan. Sunah Forobga bog'liq shahar bo'lib, u erda kamon yasali, har yerga eksport qilinardi. O'g'uzlardan keyin Sug'oq qipchoqlarning Sirdaryo sohilidagi asosiy markazlaridan biriga aylandi. Shaharda bugun xarobalar bor. O'g'uzlarning shaharlaridan biri bo'lgan Qarnak haqida boshqa hech qanday ma'lumot topmadik.[3]

Z.V.To'g'an Turkiya viloyati xaritasida Yesi shahridan bir oz shimoli-g'arbda, undan bir qasr uzoqda joylashgan Qarnakni ko'rsatgan. Boshqa tomondan, Sabran yaqinidagi Sodiq Ata Tepaning Karnak ekanligi da'vo qilinadi. Har holda, Savran yaqinida Qarnoqni izlash kerak.

Sitkunga kelsak, X asr geograflari eslatib o'tgan Süt-Kend bo'lsa kerak. Sut-Kend Sirdaryoning chap qirg'og'ida, Forob viloyatiga yaqin joyda joylashgan bo'lib, bugungi kunda xarobalar saqlanib qolgan. Bu shaharda juma masjidi bo'lgan.[4]

Ma'lum qilinishicha, musulmon bo'lgan o'g'uzlar va qarluklar 10-asrning birinchi choragida Sut Kend hududida ko'p bo'lib yashagan. Bu musulmon o'g'uzlar va qarluklar mintaqani o'z qabiladoshlari, musulmon bo'lmagan turklardan himoya qilardilar. Bundan tashqari, Fârab, Kencede va Shosh o'rtasidagi unumdor yaylovlarda islomni qabul qilgan turklardan 1000 ga yaqin chodirlar to'plangan edi. Al-Beruniy yoshligida Sut-Kendlik turkman tabibni taniydi, u har yili Xorazmshohga shaxsan o'zi yasagan dori-darmon va mumiya olib keladi.

Shubha yo'qki, O'g'uz shaharlari Qoshg'ariy sanab o'tganlar bilan cheklanib qolmagan. Shuningdek, ular yashagan Sirdaryo bo'yida bir necha yoki ko'p shahar, qishloq va qishloqlar bo'lgan.

Boshqa tomondan, Koshg'arli aytgan davrdan keyin ularning yangi shaharlari bo'lganga o'xshaydi. Ulardan biri sifatida Barchinli-Kentni qayd etish mumkin. Darhaqiqat, ushbu shahar nomi bilan XII asrdan oldingi asarlarda uchramaydi.

Hozirda Chirik qal'asi xarobalari ostida Yangi-Derya bilan tutashadigan quruq soy yoki Barshin-Derya deb nomlangan eski kanal mavjud bo'lib, uning Barchinli-Kent bilan bog'liqligi aniq. Bu quruq soy bo'yida Uz-Kent va Sirli-Tam shaharlari xarobalari ko'rinadi. Bu yerdagi Uz-Kent Juvayniyidagi ziyoratgohdan keyin tilga olingan shahar ekanligiga shubha yo'q. Bu kuruchay yoki kanal bo'yida shahar va qal'a xarobalari ham bor. 64 yil avval Ko'k-Kesene va Barshin-Derya haqida ilk bor batafsil ma'lumot bergan arxeolog Va Kallaur, Barchinliy-Kent ham Barchin-Deryada bo'ladi, degan to'g'ri xulosaga keldi.

Kallaurning xabar berishicha, bu Kuruchay to'shagining (Sirdaryoning eski to'shagi?) Chordordan Uz Kentgacha bo'lgan qismi ham Ug'uz jilga (O'g'uz oqimi) deb ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anlaşıldığına göre, Sir-Derya kıyılarında pek çok harâbe vardır. Bunlardan bazıları üzerinde yapılan hafriyatın sonuçları hakkında: S. P. Tolstoy, Goroda Guzor, Soretskaya Etnografiye, 1947, nr., 3, s. 55- 102 (Dr. İsmail Kaynak'ın Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır). Ayrıca B. Öger a.e., s. 333-341.
2. V. M. Jirmunskiy, Sir-Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler, Türkçe tercümesi İsmail Kaynak, Belleten, sayı 99, s. 480-481.
3. V. M. Jirmunskiy, aynı yazı, s. 477-478; Yakubovskiy bu türbenin, Özbek hanlarından birine ait olabileceğini söylemekle beraber (s. 477), türbenin, Mevr'deki Sultan Sancar Türbesi, Ürgenç'teki Harizm-Şah Tekiş ve yine burada bulunan Fahrüddin-i Râzi'nin türbeleri ile bazı benzerliklerin olduğundan belirtilmiştir. (aynı makale, s. 478).
4. Cuseynî, l. 64, 67, 72, 79.